

ARZU ƏSƏDOVA

Azərbaycan Respublikasının
Təhsil İnstitutunun
Elmi Pedaqoji Tədqiqatlar Mərkəzinin
Təşkilatı şöbəsinin mütəxəssisi

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN İFADƏLİ OXU BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməsinin böyük əhəmiyyəti olduğu qeyd olunmuşdur. Bütün dərslərdə hər bir fənn üzrə mətnlər ifadəli oxunmalıdır. İfadəli oxu şagirdlərin nitq qabiliyyətlərini və oxu bacarıqlarını inkişaf etməyə kömək edir və onların öz fikirlərini daha aydın təsirli şəkildə ifadə etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərsləri, ifadəli oxu, şagird, nitq, öyrətmə.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində ədəbi materialların dərk edilməsi, qavranılması ilk növbədə bədii mətnlərin düzgün, ifadəli oxusundan başlanır. İfadəli oxu vasitəsilə şagird və ya tələbələrin estetik zövqü inkişaf etdirilir, onların emosional dərkətmə qabiliyyətləri isə artır. Bu baxımdan, tədris prosesində ifadəli oxu ilə bağlı məsələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fənnin əsas məqsədi şagird və ya tələbələrə oxu sənətinin nəzəri əsaslarını mənimsətmək, onların bədii, estetik zövqünü inkişaf etdirmək və onlarda düzgün, ifadəli oxu vərdişini yaratmaqdan ibarətdir. İfadəli oxunun aşağıdakı elmi əsasları vardır: üslubiyyat, məntiq, psixologiya və bədii oxu. Bütün bunlar demək olar ki, ifadəli oxunun və ifadəli oxu sənətinin əsasını təşkil edir. İfadəli oxu deyəndə ilk anda oxunun canlı tərzdə, intonasiya ilə səsləndirilməsi başa düşülür.

Pedaqoqlar arasında belə bir fikir yürüdülmür ki, ümumiyyətlə, məktəbdə qeyri-ifadəli oxu olmamalıdır. Bütün dərslərdə, hər bir fənn üzrə mətnlər ifadəli oxunmalıdır. İfadəli oxumağı yalnız Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi yox, tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq, hər bir müəllim bacarmalı və şagirdlərdən tələb etməlidir. Dilin gözəlliyinin duyulmasını təmin edən və bunu səslənən sözdə əks etdirən ifadəli oxu şifahi nitq mədəniyyətinin inkişafında, ciddi rol oynayır. Əzbər öyrənmə, bədii nağıletmə ilə başa çatan ifadəli oxu şagirdlərin şifahi nitqinin zənginləşməsinə o vaxt səmərəli təsir göstərir ki, bu istiqamətdə aparılan iş müntəzəm və sistemli olsun. Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə ciddi təsir göstərir.

M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani
öz zamanələrinin görkəmli ədəbi simaları

olmaqla yanaşı, həm də tanınmış maarifçilər, pedaqoqlar idilər. Məsələn, S.Ə.Şirvani təlimin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti olan təlim vasitələri içərisində ifadəli oxuya xüsusi diqqət yetirmişdir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin ana dilinin kamil bilicisi olması, yüksək nitq mədəniyyətinə, zəngin nitq xəzinəsindən, bədii sözdən istifadə bacarığına yiyələnməsi çox əhəmiyyətlidir. Müəllimin əsəri ifadəli oxumağı bacarması, ifadəli oxu təlimi metodikasına yiyələnməsi onun peşə bacarıqlarının mühüm tərkib hissəsi sayılır. Əslində bədii əsəri ifadəli oxumağı bacarmayan müəllimin ədəbiyyat fənnini tədris etməsi qeyri-mümkündür. Təlim prosesində ifadəli oxu mətnin oxunması, şeir və ya kiçik nəsr parçasının əzbər söylənməsi şəkildə həyata keçirilir. Təmsil, dram və nəsr əsərlərindən parçaların səhnələşdirilməsi zamanı da ifadəli oxuya verilən tələblər gözlənilir. İfadəli oxu yaradıcı prosesdir. Bu prosesdə ifadəli əsərin ideya-məzmunu ilə yanaşı, bədii mətnə öz münasibətini də səslənən sözlə çatdırır, dinləyicilərin hiss və düşüncələrinə fəal təsir göstərərək onları da yaradıcı qavramaya sövq edir.

İfadəli oxudan bəhs edilərkən müəllimin peşə səriştəliyi ilə əlaqəli olan aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır:

1. Müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu və ya bədii oxu ustasının dinlənməsi. Bu daha çox bədii əsərin məzmununun mənimsənilməsi üzrə iş zamanı məqsədəuyğun sayılır. İfadəli oxunu dinləyən şagird bədii mətnin məzmun, forma xüsusiyyətlərini fəal şəkildə qavramaq imkanı əldə edir.

2. İfadəli oxunun dinləyiciyə təsiri. Bədii söz ustasının ifası, eləcə də müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu şagirdə güclü təsir edir, onda dərin təəssürat yaradır, əsərə mütaliyəyə, ifadəli oxuya marağı artırır.

3. İfadəli oxu üzrə xüsusi bacarıq və vərdislərə yiyələnmənin zəruriliyi. Məşğələlərdə ifadəli oxu bacarıqlarının aşılması üzrə xüsusi iş aparılmalıdır. Təlim prosesində ifadəli oxu əsərin təhlilindən, ideya-məzmununun, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dərk edilməsindən sonra həyata keçirilir.

Əsərin məzmununu bilmədən, oradakı ovqatı, hiss-həyəcanları, düşüncələri qavramadan, qoyulan problemin mahiyyətini, qəhrəmanların səciyyəsinə, mətnin bədii dil xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmadan mətni ifadəli oxumaq qeyri-mümkündür.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin ifadəli oxusunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Sınıf-dən-sınıf keçdikcə ifadəli oxu təlimin məzmunu və metodları şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, imkanlarına və kurikulumla tədris proqramına uyğun olaraq dəyişsə də, bir sənət kimi ifadəli oxunun özünəməxsus qanunlarına hər pillədə əməl edilməsi zəruridir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi əsəri şagirdlərə canlı, emosional, bədii, ifadəli şəkildə çatdırmalı, sinifdəki bütün şagirdlərin ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnməsinə nail olmalıdır. Bu baxımdan müəllim ifadəli oxunun nəzəri məsələlərini və tədrisi metodikasını bilməli, müxtəlif siniflərdə ifadəli oxu təliminin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla fərdi, cütlük və qruplar üzrə çalışmalar sistemindən istifadə etməyi bacarmalıdır. Müəllim ifadəli oxu bacarıqlarına malik olmaqla yanaşı, pedaqoji tələblərə əməl etməli, şagirdlərin psixologiyasını; qavrama, təfəkkür, təxəyyül xüsusiyyətlərini bilməlidir. Məhz bu şərtlər daxilində müəllimin nitqi, nümunəvi ifadəli oxusu şagirdlər üçün örnəyə çevrilir. Əksər hallarda müəllimin nümunəvi ifadəli oxusu şagirdin ilk baxışda qavranılması, dərk edilməsi çətin görünən İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, R.Rza və digər görkəmli sənətkarların əsərlərinə münasibətini dəyişir, onların yaradıcılığına maraq oyadır, mütaliyəyə sövq edir. İfadəli oxu şagirdlərin təxəyyülünə, xarakterinə, maraqlarına müsbət təsir edir. Məktəblilərdə emosional həssaslıq, yaradıcı təxəyyül, diqqət, müşahidə qabiliyyəti inkişaf edir. Şagird öz nitqində, o cümlədən ifadəli oxuda düzgünlük, dəqiqlik, ifadəlilik tələblərinə riayət etməlidir. Düzgünlük şagirdin öz fikir və hissələrini ədəbi nitq normalarına əməl etməklə ifadə etməsidir. Dəqiqlik müxtəlif əşya və ya hadisə barədə danışarkən eyni yaxın mənalı sözlər içərisindən fikri, mülahizəni daha dəqiq

çatdıran sözün seçilməsidir. İfadəlilik obrazlı söz və ifadələrdən, sintaktik fiqurlardan, məcazi mənalı sözlərdən və s. istifadə etməklə hadisə, qəhrəman, səhnənin göz önündə canlandırılması, emosional qavranılmasına zəmin yaradılmasıdır. Bu vasitələr əsərdə təsvir edilənləri ifadəli oxu zamanı təxəyyüldə daha aydın canlandırmağa imkan verir.

İfadəli oxu bacarıqlarına yiyələnən şagirdə sözə həssas münasibət, söz sənətinə məhəbbət oyanır. Bu prosesdə müəllimin metodik ustalığı, şəxsi nümunəsi böyük rol oynayır. Müəllimin sözdən istifadə məharəti, nitqinin ifadəliliyi, cəlbedici olması, səsini idarə etmək bacarığı təlim prosesində çox əhəmiyyətlidir. Əgər müəllimin ifası bəsit, emosionallıqdan məhrum, sönükdürsə, onun söylədikləri şagirdlərə təsir etməyəcək, havadan asılı qalacaqdır. Belə nitqin, ifanın qavranılması, başa düşülməsi şagird üçün çətinlik törədir, bəzən də əsərin ideya-məzmununun yanlış qavranılmasına gətirib çıxarır. Müəllimin emosional, təsirli ifası isə mətnin, təlim materialının şagirdlər tərəfindən başa düşülməsini, yadda qalmasını asanlaşdırır.

Şair Hüseyn Arif ədəbiyyatşünas alim Cəfər Xəndanın xatirəsinə həsr etdiyi “Necə unudasan?” şeirində sevimli müəllimin natiqlik məharətini, mənalı nitqini, ifadəli şeir demək bacarığını yüksək qiymətləndirərək yazır:

Doymazdıq mənalı söhbətlərindən,
Hər duzlu kəlam da bir yadigardır.
Deyərdin kimləri sevirdərindən,
Deməzdin kiməsə nifrəti vardır.

Şeirsiz, ilhamsız görmədim onu,
Baxan unudardı ağrını, dərdi.
Vaqifi, Sabiri, Səməd Vurğunu,
Əzbər deyə-deyə əzbərlərdədi.

Bu baxımdan bədii əsərin ifadəli oxusunda süni pafos təmtəraq deyil, mətnin ideya-məzmununun səslənən sözlə dinləyiciyə çatdırmaq üçün hər sözün, ifadənin həssaslıqla duyulması, işlənmə məqamına görə mənə çalarlarının dərk edilməsi zəruridir. İfadəli oxuya hazırlıq zamanı şagird əsərdəki hər

sözün, kəlmənin mənası, məqsədamüvafıqlıyı, necə tələffüz olunacağı barədə düşünür. Böyük sənətkarın əsərlərinin dilindəki həqiqi, məcazi mənalı sözlər, xəfif kinayə, istehza, sarkazm, coşqun hissləri ifadə edən zəriflik və ya kəskinlik, xalq dilinə xas olan yığcamlıq, fikrin birbaşa, çılpalıqla deyil, dolaylı ifadə edilməsi istər-istəməz ifadənin da şüuruna hopur, sözə həssas yanaşmasına, nitqinin cilalanmasına səbəb olur.

Oxu sənətinin yaranma tarixi məktəbin tarixindən başlanır. İfadəli oxunun tarixi Şərqdə oxu sənətinin tarixi, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə sıx əlaqəlidir. Qədim zamanlardan başlayaraq bu günə kimi bədii sözün sehri gücünə dərin inam bəsləyən müdrik babalar, ağbircək nənələr uşaqlara milli mənəvi-dəyərləri aşılamaq məqsədilə xüsusi ahənglə, ifadəli şəkildə bayatılar, nəğmələr, nağıllar, dastanlar söyləmiş, xalqımıza xas olan əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, nəcib hisslər aşılamişlar.

İfadəli oxunun kökləri ibtidai insanların əmək nəğmələrinə gedib çıxır. Oxunun ifadəliliyinə təsir edən amillərdən biri də onun sürətidir. İfadəli oxunun sürəti təxminən normal şifahi nitqin sürətinə bərabər olmalıdır. Həddən artıq sürətli, yersiz fasilələrlə oxu zəif qavranılır. Sürət sözsüz ki, məzmunu görə seçilir. Nitqdə ifadəlilik, emosionallıq müxtəlif vasitələrin köməyi ilə yaranır. Sözlərin əsas mənasına əlavə rəng, çalarlıq verən bu ifadəlilik vasitələrinin köməyi ilə müəllim ən incə mətləbləri dinləyicilərə çatdırır.

(Cədvəl mətnin sonundadır).

İfadəli oxu üzrə məşğələlərdə nəzərə alınmalı mühüm tələblərdən biri də bədii əsərin janr xüsusiyyətləridir. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində epik növün müxtəlif janrları-təmsil, hekayə, povest, roman öyrənilir. İfadəli oxu lazımı tələblərə (ifadəli oxunun texniki şərtlərinə) cavab verməzsə, bu zaman bədii əsərlərin əsl tədrisi də aşağı səviyyədə olar.

Epik əsərlərin oxusu. Məzmununun öyrənilməsi, təhlili növ və janr xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq aparılmalıdır. Həcmcə böyük olan nəsr əsərləri ifadədən xüsusi diqqət və daha çox məşqlər tələb edir.

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu. Digər janrlar kimi, lirik əsərlər də əsərin ədəbi növ, janr xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla öyrənilir.

Lirik əsərlərin ifadəli oxusu üzrə işlər bədii mətnin vəzn və janr xüsusiyyətləri, mövzusu nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. İfadəli oxu zamanı səslər, səs uyuşmaları, sözlər, cümlələr vasitəsilə yaranan obrazlıqla bağlı aşağıdakı cəhətlərə diqqət yetirilməlidir. İfadəli oxu zamanı lirik şeirlərin mövzusu da nəzərə alınmalıdır. Vətən, qəhrəmanlıq, anaya məhəbbət mövzusunda şeirlər doğma yurda məhəbbət, soykökünə bağlılıq duyğusunu qüvvətli hiss-həyəcanla əks etdirdiyi üçün yüksək pafosla, coşqunluqla, təntənəli şəkildə, deyilməlidir.

Məhəbbət mövzusunda şeirlərin ifadəli oxusunda lirik qəhrəmanın fərqli hiss-həyəcanları, səmimi duyğuları, kədəri, sevinci, vüsal həsrəti, heyranlığı, sevgisinə cavab almamasından doğan məyusluğu, bədbinliyi, əhdinə sədaqəti öz əksini tapdığı üçün yüksək emosionallıq və inandırıcılıqla, təsirli bir tərzdə öz əksini tapmalıdır. Sənətkarın dünya, həyat, yaşamağın mənası, xoşbəxtlik, insan taleyi haqqında düşüncələrini, mühakimələrini əks etdirən fəlsəfi lirika nümunələrinin ifası

zamanı emosionallıqla yanaşı, inandırıcılıq, ciddilik, təklik aparıcı yer tutmalıdır. Müəllim hər cəhətdən şagirdə nümunə olduğu kimi, öz danışığı, oxu mədəniyyəti ilə də nümunə olmalıdır. Odur ki, dərstdə ifadəli qiraətə yer verilməli, bu sahədə şagirdlərdə mükəmməl bacarıq və vərdiş yaratmalı, mütaliə mədəniyyəti tərbiyə olunmalıdır. Şagird müəllimin nümunəvi qiraətini diqqətlə izləməli, hər söz və ya ifadəni onun məhz necə tələffüz etməsinə ciddi fikir verməlidir. Müəllimin praktik fəaliyyətində mühüm yer tutan ifadəli oxu söz sənətinin öyrədilməsində tutarlı təlim vasitələrindən biri kimi özünü göstərir.

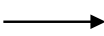

ƏDƏBİYYAT

Hüseynov S. – “İfadəli oxunun əsasları”, Bakı, 2019. 8-10 s.

Həsənlı B, Abdullazadə N. – “İfadəli oxu”, Bakı, 2015. 10-36 s.

Əhmədov C. – “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası”, Bakı, 1991. 253-254, s.

Abdullayev N. – “Nitq mədəniyyətinin əsasları”, Bakı, 2013. 60 s.

1.	/	Qısa fasilə (sətirdə, 1 sayına bərabər)
2.	//	Orta fasilə (sətirdə, 2 sayına bərabər)
3.	///	Uzun fasilə (sətirdə, 3 sayına bərabər)
4.	-	Əhəmiyyətli məntiqi vurğu (bir sətiraltı xətt)
5.	-	Az əhəmiyyətli məntiqi vurğu (iki sətiraltı xətt)
6.		Tonun yüksəlməsi (sətirüstü ox)
7.		Tonun alçalması (sətirüstü ox)
8.	-----	Sözün uzadılması, oxu tempinin aşağı salınması (sətiraltı)
9.	“ ”	İstehza, kinayə ilə deyilən sözlər dırnaq içərisində verilir.
10.		Tempin artırılması (oxunun sürətləndirilməsi)
11.		Yanaşı gələn sözlərin birnəfəsə deyilməklə oxunması
12.		Misrada fikir tamamlanmayıb, növbəti misraya köçürüləndə qoyulur